

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 93

І.Я.ЩУПАК *

УРОКИ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ТА ОСВІТІ: ВІД НАРАТИВУ ДО ОСМИСЛЕННЯ Й ПОСТАНОВКИ СУСПІЛЬНОГО ПИТАННЯ ПРО ПОКАЯННЯ (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру)

Розглядається характер Голокосту як універсального та безпрецедентного явища, його місце в українській історіографії від часів Другої світової війни до сьогодні, визначено актуальні проблеми наукового вивчення Голокосту у сучасній Україні. Аналізуються особливості Голокосту на окупованій території України та його періодизація. Висвітлено хід реалізації «остаточного вирішення єврейського питання» на українських теренах, трагічним символом чого став Бабин Яр. Окремо розглянуто ставлення місцевого населення до знищення євреїв. Особливу увагу приділено українським праведникам народів світу. Охарактеризовано основні форми єврейського опору Голокосту. Розглянуто також вивчення історії цього явища у системі освіти нашої країни. Порушується питання про покаяння в українському суспільстві та осягнення уроків Голокосту.

Ключові слова: Голокост, Шоа, геноцид, «остаточне вирішення єврейського питання», Бабин Яр, праведники народів світу, єврейський опір Голокосту, політика пам'яті.

Голокост займає особливе місце в історичній науці та суспільній думці як одна з найбільших трагедій в історії людства, що змусила замислитися над питанням про шляхи розвитку цивілізації. Для дослідників Голокост став прикладом «класичного», або, за словами Я.Грицака – «ідеального геноциду»¹ в тому розумінні, що нацисти прагнули винищити весь єврейський народ. Головні ознаки геноциду виявились у Голокості найбільш виразно, через що саме з ним зіставляють інші геноцидальні явища в історії.

* Щупак Ігор Якович – кандидат історичних наук, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» й музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (Дніпро)

E-mail: garryru@inbox.ru; garryigor@yahoo.ca

Skype: [garryigor](#)

¹ Див.: Грицак Я. Непроста історія [Електронний ресурс]: http://gazeta.ua/articles/grycak-jaroslav/_neprosta-istoriya/411285

Важливо з'ясувати значення самого поняття. Згідно з одним із поширених тлумачень, Голокост (давньогр. «ὁλοκαύστος» – «усеспалення») це – «загибель значної частини єврейського населення Європи (близько 6 млн осіб) унаслідок організованих нацистами та їхніми пособниками дій у Німеччині й на захоплених нею територіях упродовж 1939–1945 рр. (в нацистській фразеології – «остаточне вирішення єврейського питання»)»². Це визначення відповідає, зокрема, контексту декларації Міжнародного форуму з Голокосту, який відбувся у Стокгольмі (січень 2000 р.), де підкреслювалися масштаби трагедії, що її «довелося пережити єврейському населенню»³.

Утім частина істориків, зокрема співробітники Вашингтонського меморіального музею Голокосту (США), поширюють поняття «Голокост» на практику переслідування нацистами й інших етнічних і соціальних груп – ромів (циган), людей із розумовими та фізичними вадами, комуністів, соціалістів, деякі гілки слов'ян (поляки, росіяни, українці та ін.), свідків Єгови тощо через політичні мотиви або з огляду на спосіб життя⁴. Відповідні погляди відбиваються в документах міжнародних організацій. Зокрема в резолюції Генеральної Асамблеї ООН №60/7 (1 листопада 2005 р.; «[...] Голокост, що призвів до винищення однієї третини євреїв та незліченної кількості представників інших меншин»)⁵, посланні Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна з приводу Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту (27 січня 2009 р.)⁶. Отже термін «Голокост», що впродовж багатьох років позначав саме єврейську трагедію, на сьогодні видається не досить чітко визначеним і часто використовується по відношенню до нацистського геноциду взагалі. На наш погляд, більш прийнятним поняттям, яке характеризує гітлерівську політику та практику винищення євреїв під час Другої світової війни, є термін «Шоа» (івр. «שואה» – «катаклізм, раптова катастрофа»). Ним доцільно послуговуватися й щодо нацистської практики «остаточного вирішення єврейського питання» на теренах України. У певному контексті поняття «Голокост» і «Шоа» можна використовувати як синоніми.

Методологічно важливо відзначити, що Шоа – водночас універсальне й безпрецедентне історичне явище. Універсальність Голокосту полягає в тому, що тотальному винищенню підлягали мільйони людей – тільки тому, що вони народилися євреями (як в інших випадках національного геноциду – вірменами, греками або сербами тощо). Універсальність – у масштабах трагедії, як і загибель мільйонів українців під час Голодомору чи смерть сотень тисяч

² Шулак І. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії. – Дніпропетровськ, 2005. – С.89.

³ Declaration of the Stockholm International Forum on the Holocaust (January 2000). – [Електронний ресурс]: <http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf/stockholm-declaration.html?lang=en>

⁴ Див.: Холокост // Энциклопедия Холокоста [Електронний ресурс]: <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005143>

⁵ Див.: Резолюція 60/7 «Пам'ять о Холокосте»: принята на 42-м пленарном заседании Генеральной Ассамблеи Организации Объединённых Наций 01 ноября 2005 [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_e18

⁶ Див.: Пан Ги Мун. Послание по поводу Международного дня памяти жертв Холокоста (27 января 2009 г.) [Електронний ресурс]: <http://www.un.org/ru/sg/messages/2009/holocaustremembrance09.shtml>

людей унаслідок етнічних чисток у колишній Югославії. Універсальність також у планомірній, послідовній, систематичній організації масових убивств, які виправдовувалися людиноненавистницькою ідеологією⁷. Але водночас Шоа – безпрецедентне явище, адже вперше в історії найважливішим елементом державної політики великої світової держави (Німеччини) стала практика тотального фізичного винищення цілого народу (євреїв). Антисемітизм (поряд з ідеєю світового панування) був ідеологічним стрижнем гітлерівського режиму навіть попри ту шкоду, якої він завдавав економіці нацистського Райху, боекратності його армії. За словами ізраїльського дослідника Є.Бауера, «непрагматичний характер геноциду євреїв є одним з елементів, що відокремлює його від інших геноцидів. Сукупність інших елементів виявилася в бажанні знищити кожного окремого єврея, визначеного як такого, нацистами»⁸. Ці та інші риси геноциду євреїв з'ясовують характер Голокосту (Шоа): «Голокост був не унікальним. Він був безпрецедентним, геноцидом, подібного якому ніколи не було»⁹.

Дослідження історії Голокосту в Україні

Голокост – одне з найкраще вивчених явищ історії як з огляду на виявлені та опубліковані документи, спогади, так і наявну літературу. Щоправда радянська історіографія тему Голокосту на окупованих територіях СРСР та, зокрема, українських теренах фактично замовчувала. За воєнної доби відомості про нацистське «остаточне вирішення єврейського питання» збирали члени Єврейського антифашистського комітету, журналісти. Так, у квітні 1944 р. на шпальтах головної газети СРСР з'явилася стаття І.Еренбурга, в якій розповідалося про єврейського поета й партизана з Вільнюса А.Суцкевера – цей сюжет уможливив згадку про Голокост на території Литви¹⁰. Проте тільки після 1991 р. побачили світ всі основні тексти І.Еренбурга про знищення євреїв України¹¹. Серед кореспондентів, які першими побачили звільнені радянськими військами табори Майданек і Треблінка, був В.Гроссман. У своїй статті кінця 1944 р. він детально показав технологію цього «конвеєра смерті»¹². Події Шоа на території СРСР та, зокрема, на українських теренах, було відображено у «Чорній книзі» – збірці свідчень і документів про Голокост, підготовленій радянськими літераторами й журналістами (М.Алігер, В.Каверін, Р.Фраерман, В.Шкловський та ін.) під керівництвом В.Гроссмана, І.Еренбурга¹³. У 1947 р. «Чорну книгу» видали англійською мовою в Нью-Йорку, натомість її вже готовий російськомовний типографський

⁷ Щупак І. Голокост в Україні... – С.91.

⁸ Бауер Є. Голокост у світовому та європейському контексті // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2007. – С.11.

⁹ Там само. – С.12.

¹⁰ Еренбург І. Торжество человека // Правда. – 1944. – 29 апреля. – С.4.

¹¹ Еренбург І. Евреи. 1 ноября 1942 года // Война: 1941–1945. – Москва, 2004. – С.54; *Его же*. Наше место. 11 августа 1943 года // Там же. – С.78; *Его же*. Земля Пириятина. 26 ноября 1943 года // Там же. – С.90.

¹² Гроссман В. Треблинский ад [Електронний ресурс]: <http://lib.ru/PROZA/GROSSMAN/trebl.txt>

¹³ Чёрная книга [Електронний ресурс]: <http://www.corpus.ru/products/chernaya-kniga.htm>

набір через ідеологічні настанови було знищено в 1948 р. Це видання стало доступним читачеві лише після 1991 р.¹⁴

Звичайно, і за умов замовчування історії знаходилися люди, які намагалися донести правду. У вересні 1961 р. поет Є.Свтушенко надрукував свій вірш «Бабин Яр». Великий моральний вплив на широку громадськість справив однойменний роман А.Кузнецова. Відомі також поезії про Бабин Яр І.Еренбурга¹⁵. Ці літературні твори не були історичними дослідженнями, але вони відіграли велику роль у формуванні суспільної думки щодо трагедії Голокосту.

Утім радянські історики, навіть говорячи про події Другої світової війни та нацистський «новий порядок», старанно оминали питання геноциду єврейського народу. Винятком із загальної політики замовчування були спроби влади дискредитувати українських націоналістів діаспори, але відповідні замовлені праці писалися англійською мовою та були розраховані на закордонну аудиторію¹⁶. До розпаду СРСР лише окремі матеріали друкувалися у збірках документів (здебільшого регіональних), а деякі «єврейські сюжети» можна знайти в М.Ковалю, Т.Першиної та у присвяченій проблематиці Голокосту студії Ю.Шульмейстера – щоправда виданій уже 1990 р.¹⁷

Для історіографії часів СРСР характерною була згадка про знищення нацистами «мирних радянських громадян без урахування статі, віку та національності». Цій традиції не зраджували і при описанні найбільш відомого факту ліквідації єврейського населення в Бабиному Яру. Так, у томі «Історії міст і сіл Української РСР», присвяченому Києву, про розстріли десятків тисяч євреїв наприкінці вересня 1941 р. сказано так: «Він (тобто Бабин Яр – І.Щ.) став місцем масових страт радянських людей – комуністів і комсомольців, службовців державних установ та членів їх сімей, які залишалися у місті, бійців і командирів Червоної армії, які не змогли вийти з оточення»¹⁸. В «Українському радянському енциклопедичному словнику» у відповідній статті взагалі немає жодної згадки про наймасовіший в історії Шоа розстріл євреїв¹⁹.

Замовчування Голокосту у СРСР можна пояснити низкою причин. Так, вивчення «остаточного вирішення єврейського питання» руйнувало міф про «єдиний радянський народ» зі «спільною історичною долею». Ще однією причиною затушовування пам'яті про Шоа, на думку канадського історика українського походження І.-П.Химки, було те, що чимало повоєнних комуністичних

¹⁴ Чёрная книга. – Москва, 1991. – Т.1–2; Чёрная книга: О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 годов / В.Гроссман, И.Эренбург. – К., 1991.

¹⁵ Див.: *Евтушенко Е.* Бабий Яр // Литературная газета. – 1961. – 19 сентября; *Кузнецов А.В.* Бабий Яр: Роман-документ: Журнальный вариант. – Москва, 1966; *Эренбург И.* Бабий Яр // *Его же.* Сборник сочинений в девяти томах. Стихотворения. – Т.3. – Москва, 1965. – С.455; *Его же.* «В это гетто люди не придут...» // Там же. – С.456.

¹⁶ Див.: *Химка І.-П.* Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/223-223>

¹⁷ Див.: *Коваль М.* Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965; *Коваль М.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979; *Першина Т.С.* Фашистский геноцид на Украине, 1941–1945. – К., 1985; *Шульмейстер Ю.А.* Гитлеризм в истории евреев. – К., 1990.

¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Київ. – К., 1968. – С.403.

¹⁹ Украинский советский энциклопедический словарь. – Т.1. – К., 1988. – С.128.

чиновників поділяли антиєврейські упередження. До того ж етнічні росіяни та українці зайняли замість євреїв певні соціальні ніші, і «не хотіли порушувати питання Голокосту, наслідком якого, як і після винищення та переселення поляків, було їх соціальне вивищення»²⁰. Крім того, правдиве висвітлення Голокосту неодмінно викликало б постановку питання про те, що зробила (або не зробила) радянська влада для врятування приреченого на знищення єврейського населення. Безумовно, вивчення геноциду євреїв могло зачепити дражливе для комуністичного режиму питання ставлення місцевого населення до окупаційної влади, адже для радянської ідеології вважалося неприпустимим висвітлення фактів співпраці з нацистами сотень тисяч громадян СРСР, багато хто з них прямо або опосередковано був причетним до винищення євреїв. І, нарешті, будь-які «національні акценти» в історичних дослідженнях «загрожували» контактами радянських істориків з їхніми колегами із західних країн, що могло сприяти руйнуванню «залізної завіси».

Голокост європейських євреїв особливо активно вивчався на Заході з 1970-х рр. Що ж стосується студіювання «остаточного вирішення єврейського питання» на окупованих під час Другої світової війни територіях СРСР, то для західної історіографії це була здебільшого «terra incognita». Особливо події на українських теренах. По-перше, більшість зарубіжних дослідників не сприймали Україну як окремий суб'єкт історичного процесу, на відміну від, скажімо, Польщі чи Румунії. По-друге, серед істориків існував, за влучним виразом Р.Брандона й В.Лауер, своєрідний «синдром Аушвіца», коли увагу західних фахівців було прикуто насамперед до «фабрик смерті», розташованих на території Польщі. У концтаборах Аушвіц-Біркенау (Освенцим), Собібор, Хелмно, Белжець, Майданек, Треблінка винищили близько 3 млн людей, і зосередженість на цій проблематиці призводила до нехтування дослідженням інших регіонів і країн²¹. По-третє, історичні джерела українського походження були практично недоступними для західних фахівців аж до часів горбачовської «перебудови». При роботі з документами давалася взнаки й необхідність володіння різними мовами (не тільки німецькою, але й українською, російською, польською та ін.).

За часів незалежності України ситуація з вивченням Голокосту якісно поліпшилася²². Зауважимо, що наукове студіювання не позбавлене суперечливих методологічних підходів до цього явища. Це спричинило суттєві розбіжності в розумінні Голокосту, невідповідності історичного наративу, відмінності у тлумаченні фактів і навіть заперечення самої події. Питанням дослідження теми Шоа на українських теренах присвячено низку праць²³.

²⁰ Див.: Химка І.-П. Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/223-223>

²¹ Див.: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р.Брандона, В.Лауер; пер. з англ. Н.Комарової. – К., 2015. – С.17–18.

²² Див.: Коган А. Тайны украинских архивов: как исчезли полтора миллиона евреев [Електронний ресурс]: <http://izrus.co.il/dvuhstoronka/article/2012-01-16/16733.html#87Shh>

²³ Гузенков С. До питання про місце теми Голокосту в українській історіографії // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»: Київ, 28–30 вересня 2012 р.: Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.90–96; Його ж. Українська історіографія і тема Голокосту // Запорозькие еврейские чтения:

В українській історіографії Голокосту після 1991 р. можна виділити три основних періоди.

Перший (1991–1995 рр.) – поява ідеологічно незаангажованих праць. Побачили світ публікації, спеціально присвячені історії Голокосту в Україні. Загалом це були дослідження регіонального характеру, які не охоплювали всю територію нашої країни, а фокусувалися на окремих містах чи областях, і базувалися на місцевому архівному матеріалі²⁴. Це здебільшого статті у спеціалізованих часописах (як-от «Український історичний журнал»), або матеріали наукових конференцій. У 1991 р. також з'явилася низка публікацій, присвячених 50-річчю трагедії в Бабиному Яру²⁵. Найбільш значущими студіями цього періоду стали дослідження С.Єлисаветського²⁶ та Я.Хонігсмана²⁷. Також слід відзначити написані за кордоном праці з історії Голокосту на території СРСР (у тому числі й України), перекладені російською мовою. Вони дозволяли українським історикам ознайомитися з відповідними підходами західної історіографії²⁸. Складну й неоднозначну проблему ставлення українського націоналістичного руху до євреїв під час Другої світової війни порушив А.Вайс, котрий спирався як на глибокий аналіз документів, спеціальної літератури, так і на особистий життєвий досвід²⁹. У 1991–1995 рр. активно виходили друком мемуари та спогади тих, хто пережив Голокост³⁰. Перші публікації архівних матеріалів з'явилися тільки в 1994 р. Їх необхідно було не тільки знайти, зібрати, але й опрацювати та класифікувати. Ідеться про збірники документів, присвячені Вінницькій (упорядкувала Ф.Винокурова³¹) та Харківській (упорядник Ю.Ляховицький³²) областям.

Доклады и сообщения (27–28 апреля 2012 г.). – Запорожье, 2013. – С.73–81; *Елисаветский С.* Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии (1991–2000) // *Холокост: Доклады на Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудайке.* – Москва, 2001. – С.70–75; *Подольский А.Ю.* Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // *Катастрофа и Спротивление украинского еврейства (1941–1944)* / Ред.-сост. С.Я.Елисаветский. – К., 1999. – С.26–37; *Щупак І., Абакунова Г.* Вивчення Голокосту в Україні // *Проблеми історії Голокосту.* – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.61–75 та ін.

²⁴ Див.: *Вестник: Люди остаются людьми: Свидетельства очевидцев.* – Черновцы, 1991; *Губенко Г.* Книга печали. – Симферополь, 1991 та ін.

²⁵ *Левитас Ф., Шимановский М.* Бабий Яр: Страницы трагедии. – К., 1991; *Король В., Кучер В., Мигрин Г.* Без строку давності: Трагедія Бабиного Яру. – К., 1991.

²⁶ *Елисаветский С.* Бердичевская трагедия: (Документальное повествование). – К., 1991.

²⁷ *Хонигсман Я.* Катастрофа львовского еврейства. – Л., 1993.

²⁸ Див.: *Будник Д., Капер Я.* Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве. – Констанц, 1993; *Арад И.* Холокост: Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сб. ст. – Иерусалим, 1990; *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): Сб. док. и мат.* – Иерусалим, 1992.

²⁹ *Вайс А.* Отношение некоторых кругов украинского национального движения к евреям в период Второй мировой войны // *Вестник Еврейского университета в Москве.* – Вип.2. – Москва, 1995. – С.104–113.

³⁰ *Стародинский Д.* Одесское гетто. – Одесса, 1991; *Гошкис Д.* О чём трубят шофар. – Славута, 1992 та ін.

³¹ Катастрофа (Шоа) и Спротивление евреев Винницкой области – К.; Тель-Авив, 1994.

³² *Ляховицький Ю.М.* Попранная мезуза («Книга Дробицкого Яра»): Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации: 1941–1942 гг. – Вип.1. – Х., 1991; *Жёлтая книга: Сб. док.* – Х., 1994.

Другий період (1996–2000 рр.) ознаменувався чималою кількістю публікацій різноманітного характеру: від невеликих заміток і статей до монографій та дисертацій. Відзначимо перше кандидатське дослідження з історії Голокосту (А.Подольський, «Нацистський геноцид євреїв України (1941–1944)», 1996 р.), а також перше докторське, пізніше трансформоване в монографію (Ф.Левитас, «Євреї України у роки Другої світової війни», 1997 р.). У цей же період з'явилися глибокі студії С.Єлисаветського³³, Ж.Ковби³⁴, О.Круглова³⁵, Я.Хонігсмана³⁶. Важливим явищем в українській історіографії стала збірка статей за редакцією С.Єлисаветського, присвячена Голокосту та єврейському опору нацистському геноциду³⁷. Активізувалася робота щодо збирання та опрацювання спогадів тих, хто вижив. Одну з найбільш повних колекцій свідчень очевидців упорядкував Б.Забарко³⁸, який продовжував свою роботу й у подальші роки³⁹. Із 1995 р. в багатьох областях України започатковано видання «Книг Пам'яті», в яких подаються короткі відомості про загиблих і тих, хто пережив Голокост, їх фотографії, в окремих випадках – спогади⁴⁰. З'явилися праці, у котрих робилися спроби аналізу міжнаціональних відносин⁴¹.

Третій період (від 2000 р.) характеризується значною активізацією досліджень з історії Голокосту в Україні, осмисленням трагедії не тільки істориками, але й філософами, психологами, юристами. Ширшою стає джерельна база студій, з'являються узагальнюючі спроби. Цьому сприяє, зокрема, створення в нашій країні спеціалізованих наукових осередків, у тому числі Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпро; до 2012 р. – Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума»), Українського центру вивчення Голокосту (Київ), Регіонального центру вивчення Голокосту (Львів), Харківського освітнього центру «Голокост» та ін. Так, інститут «Ткума» в академічній серії

³³ *Елисаветский С. Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944)*. – К., 1998.

³⁴ *Ковба Ж. Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*. – К., 1998.

³⁵ *Єврейський геноцид на Україні в період окупації в німецькій документалистическій 1941–1944 / Авт.-сост. А.Круглов*. – Х.; Ієрусалим, 1996; *Круглов А. Истребление еврейского населения на Левобережной Украине (зона военной администрации) в 1941–1942 гг. // Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944 рр.): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред. та упор. С.Я.Єлисаветський*. – К., 1999. – С.172–201.

³⁶ *Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг.* – Л., 1999.

³⁷ *Катастрофа і опір європейського єврейства (1941–1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні*. – К., 1999.

³⁸ *Живыми остались только мы: Свидетельства и документы / Ред.-сост., авт. предисл. и комм. Б.Забарко*. – К., 1999–2000.

³⁹ *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: Свидетельства и документы*. – Кн.1–3 / Ред.-сост., авт. предисл. и комм. Б.Забарко. – К., 2007–2008; *Мы хотели жить: Свидетельства и документы*. – Кн.1–2 / Ред.-сост., авт. предисл. и комм. Б.Забарко. – К., 2013–2014.

⁴⁰ *Див.: Книга памяти: Бабий Яр / Авт.-сост. И.М.Левитас*. – К., 1999; *Книга Памяти воинов-евреев Днепропетровска: В 2 кн.* – Кн.1. – Днепропетровск, 1999 та ін.

⁴¹ *Див., напр.: Щупак И.Я. Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941–1945 гг. // 1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины»: Доклады и сообщения*. – Запорожье, 1997. – С.117–121; *Ковба Ж. Форми ситуаційної допомоги і рятування євреїв місцевим населенням Східної Галичини у роки німецької окупації // Запорожские еврейские чтения*. – Вып.3. – Запорожье, 1999. – С.76–79 та ін.

«Українська бібліотека Голокосту» публікує праці вітчизняних дослідників⁴². Також у рамках цієї серії видаються книги провідних зарубіжних фахівців у російських перекладах⁴³. «Ткума» видає також перший в Україні спеціалізований науковий журнал⁴⁴. Український центр вивчення Голокосту в Києві публікує бюлетень «Голокост і сучасність», а також альманах «Сучасні дослідження Голокосту», наукову та освітню літературу. Серед видань київського Інституту юдаїки особливе місце займає книга, в якій уміщено українські переклади статей зарубіжних мислителів⁴⁵, інші публікації⁴⁶.

Джерельна база з історії Голокосту в Україні розподіляється на спеціально присвячені цій проблематиці, та видання, в яких історія Катастрофи згадується в контексті подій Другої світової війни. Найбільш значущими серед збірок архівних документів і матеріалів стали видання, підготовлені Ф.Винокуровою, М.Гоном, О.Кругловим, М.Тяглим⁴⁷. Окремі джерела періодично публікуються у журналах «Проблеми історії Голокосту» (Дніпро) та «Голокост і сучасність» (Київ). Зокрема на шпальтах першого Ф.Винокурова вмістила добірку документів щодо долі розвідниці з Вінниці єврейки Т.Куцин⁴⁸, а в №4 за 2007 р. передруковано лист митрополита Андрея (Шептицького) до папи Пія XII та його послання «Про злочин чоловікоубивства»⁴⁹. У київському часопису публікувалися студії О.Круглова про долю євреїв Одеси й Рівного⁵⁰, Ж.Ковби та О.Гогуна про збройний виступ євреїв в Янівському таборі за інформаційними звітами українських і польських націоналістів⁵¹, І.Капаса щодо гетто в Дубровиці за матеріалами архівно-кримінальної справи Х.Сигала⁵² та ін.

⁴² Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине [Академическая серия «Украинская библиотека Холокоста»]. – Днепропетровск; Запорожье, 2004; Еврейский опір в Україні в період Голокосту: Зб. наук. ст. / За ред. М.І.Тягло. – Дніпропетровськ, 2004 та ін.

⁴³ Михман Д. Историография Катастрофы: Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы [Академическая серия «Библиотека Холокоста «Ткума», вып.1]. – Днепропетровск, 2005; Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). – Днепропетровск; Москва, 2007.

⁴⁴ Проблеми історії Голокосту. – Вип.1–7. Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2002–2015.

⁴⁵ Поза межами розуміння (богослови та філософи про Голокост). Вид. 2-ге / За ред. Дж.К.Рота, М.Беренбаума. – К., 2009. – С.5.

⁴⁶ Митрополит Андрей Шептицький: Документи і матеріали 1941–1944 / Упор. Ж.Ковба; наук. ред. А.Кравчук. – К., 2003; Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А.Круглов. – К., 2002; Щоденник Львівського гетто: Спогади рабина Давида Кахана / Упор. Ж.Ковба [серія «Бібліотека Інституту юдаїки»]. – К., 2003 та ін.

⁴⁷ Винокурова Ф.А. Евреи Винничины в период Второй мировой войны: Малоизвестные документы и новые интерпретации: В 3 т. – Винница, 2000; Гон М.І. Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали). – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2004; Круглов А. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. – К., 2002; Круглов А. Без жалости и сомнения: Документы и преступления оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. – Ч.1–4. – Днепропетровск, 2008–2010; Передайте детям нашим о нашей судьбе...: Сб. док. и мат. / Ред.-сост. Л.П.Кравцова, М.И.Тяглый. – Симферополь, 2001; Тяглый М. Холокост в Крыму: Документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период оккупации Украины (1941–1944). – Симферополь, 2002.

⁴⁸ Проблеми історії Голокосту. – Вип.2. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2005.

⁴⁹ Там само. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007.

⁵⁰ Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. – 2008. – №2; 2012. – №11.

⁵¹ Там само. – 2010. – №7.

⁵² Там само. – 2012. – №11.

Виокремимо праці з окремих аспектів Голокосту на території України, що супроводжуються публікацією великої кількості джерел. Серед них – книги О.Круглова, присвячені трагедії Бабиного Яру⁵³ та знищенню єврейського населення Одеси⁵⁴. В останні роки з'явилися краєзнавчі студії, в яких наведено великий обсяг джерел з історії Шоа на Дніпропетровщині, Житомирщині, Миколаївщині тощо⁵⁵.

У 2010 р. ряд документів, у тому числі про антиєврейську політику нацистів, було опубліковано у збірці, підготовленій Державним архівом Дніпропетровської області⁵⁶. Окремі згадки про це є у джерельних матеріалах, упорядкованих О.Гогуном, І.Дерейком та ін.⁵⁷ У 2014 р. побачила світ колекція документів, присвячена становищу євреїв в окупованому Києві⁵⁸. Листівки про дискримінаційні заходи, оголошення про створення гетто, фотографії загиблих євреїв тощо вміщено у виданні 2015 р.⁵⁹

Особливу групу джерел становлять спогади та нотатки жертв і очевидців Голокосту. Останнім часом надруковано щоденники Н.Мошкова⁶⁰, С.Шведова⁶¹, в яких розповідається про знищення євреїв на Дніпропетровщині. Ці видання тематично «перегукуються» з опублікованими в Україні записками очевидців Голокосту у Західній Європі, зокрема А.Франк⁶², Д.Рубіновича⁶³ та ін.

Серед мемуарної літератури та спогадів, що були надруковані в першій половині 2000-х рр., слід згадати текст Л.Дусман⁶⁴, збірку спогадів колишніх малолітніх в'язнів⁶⁵. Простежується тенденція збору і публікації таких

⁵³ Круглов А.И. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – Днепропетровск, 2011.

⁵⁴ Круглов А.И. Истребление евреев Одессы в 1941–1943 гг. – Днепропетровск, 2014.

⁵⁵ Венгер А., Каковкіна О. Голокост у спогадах неєвреїв (за матеріалами Сталіндорфського району Дніпропетровської області) // Проблеми історії Голокосту. – Вип. 7. – Дніпропетровськ, 2015. – С.6–15; Мешко К. Квіти на гарячому камінні // Мешко К.В. Новомосковськ на зламах історії та долі. – Новомосковськ, 2015; Рудницька Н.В. Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Вінницької області // XX століття – етнічнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: Зб. наук. праць за мат. міжнар. наук.-практ. конф., Житомир, 22–23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ, 2011. – С.373–378; Судьбы евреев Николаевщины во время Великой Отечественной войны 1941–1945 / Под ред. М.Д.Гольденберга. – Николаев, 2013; Таушлай Л. Голокост на Миколаївщині очима свідків // Запорожские еврейские чтения: Доклады и сообщения (14–15 апреля 2013 г.). – Запорожье, 2014. – С.46–65 та ін.

⁵⁶ Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади: Зб. док. / Авт.-упор. О.В.Касьянов, Н.В.Киструська. – Дніпропетровськ, 2010.

⁵⁷ Родня: Полиция и партизаны: 1941–1944: На примере Украины / Авт.-сост. А.Гогун, И.Дерейко, А.Кентий. – К., 2011.

⁵⁸ Київ: війна, влада, суспільство: 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). – К., 2014.

⁵⁹ Нацистський «новий порядок» в містах України: Збірка фотографій та документів з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». – Дніпропетровськ, 2015.

⁶⁰ Див.: Гуляев Г.И., Бусыгина Н.Д. Днепропетровск глазами очевидцев: 1929–1942. – Днепропетровск, 2012. – С.104, 106–107, 109–110, 115.

⁶¹ Див.: Гуляев Г.И., Большаков В.И., Бусыгина Н.Д. Днепропетровск: 1928–1947. – Днепропетровск, 2009. – С.80–81.

⁶² Франк А. Щоденник. – 3-те вид. – К., 2009.

⁶³ Щоденник Давида Рубіновича / Пер. А.Шарого. – К., 2009.

⁶⁴ Дусман Л. Помни! Не повтори! – Одесса, 2001.

⁶⁵ Проліски за колючим дротом: Спогади колишніх малолітніх в'язнів фашизму / Авт.-упор. О.Васюков, М.Петренко, С.Подольский. – Л., 2004.

матеріалів по регіонах, зокрема про євреїв Маріуполя⁶⁶, Житомира⁶⁷, Криму⁶⁸. Виходили друком «Книги Пам'яті»⁶⁹ та інші подібні видання. Особливу цінність серед опублікованих спогадів мають записані відразу по війні, у тому числі Я.Хешелес, яка була в'язнем Янівського концтабору у Львові⁷⁰, М.Дойч⁷¹ та ін. Спираючись на власні спомини, ізраїльський дослідник Ш.Редліх у своїй книзі спробував подивитися на трагедію Голокосту в його рідному східно-галицькому містечку не тільки поглядом історика, але й відобразити бачення подій минулого інших учасників драми – поляків, євреїв, українців, німців⁷². На особливу увагу заслуговують дослідження французького священика П.Дебуа, який упродовж декількох років збирав відповідні свідчення на території України⁷³. Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» з 2008 р. видав уже шість випусків тематичної збірки, де вміщено як спомини тих, кому пощастило вижити, так і ветеранів, людей, що побували в евакуації й на окупованій території України⁷⁴. Нерідко спогади публікують разом із документами та матеріалами про долю єврейського населення України в роки Другої світової війни. Узагалі обсяг мемуарної літератури значно зріс після 2008 р.⁷⁵ Крім того, побачили світ спеціалізовані довідники з історії Голокосту (О.Круглов⁷⁶, М.Тяглий⁷⁷, О.Гісем і О.Мартинюк⁷⁸), ілюстративні матеріали (С.Авербух⁷⁹).

⁶⁶ Память сердца (Книга о трагедии и мужестве евреев Мариуполя). – Мариуполь, 2002.

⁶⁷ Забвению не подлежит: Сборник материалов о Холокосте, пережитом моими земляками / Сост. Г.Фельдман. – Житомир, 2000.

⁶⁸ Передайте детям нашим о нашей судьбе...: Сб. док. и мат. / Ред.-сост. Л.П.Кравцова, М.И.Тяглий. – Симферополь, 2001.

⁶⁹ Книга пам'яті Дробичького яру / Авт.-укл. В.П.Лебедева, П.П.Сокольський. – Х., 2004; Книга Памяти воинов-евреев Днепропетровска: В 2 кн. – Кн.2–3 (ч.1–2), 4. – Днепропетровск, 1999–2004 та ін.

⁷⁰ Хешелес Я. Глазами двенадцатилетней девочки. – К., 2011.

⁷¹ Дойч М. Історія Міни: Спогади лікаря про Голокост. – К., 2011.

⁷² Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945 / Пер. з англ. – К., 2007.

⁷³ Дебуа П. Хранитель спогадів: Кривавими слідами Голокосту. – К., 2011.

⁷⁴ Возрождение памяти: Воспоминания свидетелей и жертв Холокоста. – Вып.1–6. – Днепропетровск, 2008–2015.

⁷⁵ Гельфонд Е.Г. Майданек над Бугом: Воспоминания о южноукраинских лагерях и гетто. – Донецк, 2008; Гольденберг М.Д. Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Николаев, 2013; Жовтневий Голокост: спогади та матеріали / Укл. В.Москаленко. – Ярмолинці, 2012; Ковба Ж.М. Останній рабин Львова: Єзекіїл Левін. – Л.; К., 2009; Ковба Ж. Щоденник Львівського гетто: Спогади рабина Давида Кахане. – К., 2009; Костелянець Г. Від України до Білорусії: Історія однієї єврейської сім'ї. – Дніпропетровськ, 2009; Куликов В.Я. Оккупация Винницы (18.07.1941 – 20.03.1944): Свидетельство очевидца. – К., 2012; Левітас І.М. Праведники Бабиного Яру / Пер. з рос. С.Б.Герус. – К., 2008; Пам'ять заради майбутнього: З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. – К., 2003; Пам'ять заради майбутнього: Про діяльність Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. – Кн.2. – К., 2005; Пам'ять заради майбутнього. – Кн.3. – К., 2008; Сражались в одном строю: воины-евреи в воспоминаниях участников Великой Отечественной войны / Сост. И.Левитас. – К., 2010; Фюрман Ю. Щоденник зі Станіслава (1941–1943 рр.) / Пер. з пол. – Івано-Франківськ, 2009.

⁷⁶ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М.Левитас. – К., 2000; Его же. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг.: Энциклопедический справочник. – Х., 2001.

⁷⁷ Тяглий М.И. Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова, 1941–1944: Справочник. – Симферополь, 2005.

⁷⁸ Гісем О.В., Мартинюк О.О. Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник. – К., 2003.

⁷⁹ Авербух С.Л. Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах. – К., 2005.

Що стосується *фахових історичних досліджень*, то часто проблеми Голокосту розглядаються в контексті історії Другої світової війни, коли автори торкаються різноманітних питань функціонування нацистського режиму на території України, здебільшого в окремих регіонах⁸⁰. Саме місцевим особливостям Голокосту присвячено найбільшу кількість публікацій. В основному це невеликі повідомлення про той чи інший край, увічнення пам'яті загиблих на місцях масових страт. Рідше трапляються праці, засновані на архівних матеріалах, серед таких – студії С.Орлянського (Запорізька обл.⁸¹), М.Твердохліба (Кременчук⁸²), В.Наконечного (Волинь⁸³) та ін. Вийшли у світ монографії щодо «остаточного вирішення єврейського питання» в окремих регіонах України⁸⁴, а також статті та збірки⁸⁵. Природно, що важливе місце в

⁸⁰ *Вінцовський Т.* Окупаційний режим в губернаторстві «Транснестрія» // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси. – Т.1. – К., 2010. – С.413–446; *Винарчук Т.В.* Жертви окупаційної влади на території Запорізької області в роки Другої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXV. – Запоріжжя, 2013. – С.149–156; *Гальчак С.Д.* Політика румунської окупаційної влади на території Північної Транснестрії // Архіви окупації: 1941–1944. – К., 2006. – С.840–849; *Орлянський В.С., Тедеева О.С.* Місцеві органи управління в період окупації на Запоріжжі (1941–1943 рр.). – К., 2010; *Орлянський В.С.* Деякі напрямки політики окупаційної адміністрації в соціальній сфері життя населення Запоріжжя // Культурологічний вісник. – Вип.25. – Запоріжжя, 2010. – С.38–41; *Спудка І.М.* Економічна політика нацистського керівництва на території Запорізької області // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXI. – Запоріжжя, 2011. – С.189–194; *Сугацька Н.В.* Місцева адміністрація та самоуправління на Півдні України в часи нацистської окупації краю (1941–1944 рр.) в контексті подій Голокосту // Південний архів (історичні науки). – Вип. XX. – Херсон, 2005. – С.148–153; *Ї ж.* Створення місцевої адміністрації та органів місцевого самоврядування на півдні України в часи нацистської окупації краю // Сучасний вимір держави та права: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 2008. – С.143–145; *Цибуленко Г.В., Цибуленко Л.О.* Формат і механізми «нового порядку» окупаційної влади на Херсонщині 1941–1944 рр. // Південний архів (історичні науки). – Вип. XXXI/XXXII. – Херсон, 2010. – С.252–265; *Цибуленко Г.В.* Окупаційний режим за матеріалами фонду Р-1520 – сільські управи державного архіву Херсонської області // Культурологічний вісник. – Вип.29. – Запоріжжя, 2012. – С.15–20; *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг, 2005. та ін.

⁸¹ *Орлянський С.Ф.* Холокост на Україні. – Запорожье, 2003.

⁸² *Твердохліб Н.* Евреи Кременчуга: Исторический очерк. – Кременчуг, 2004.

⁸³ *Наконечный В.* Холокост на Волыни: жертвы и память. – Луцк, 2003.

⁸⁴ *Тяглый М.* Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова, 1941–1944: Справочник. – Симферополь, 2005; *Шитюк М.М., Сугацька Н.В.* Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.). – Миколаїв, 2008; *Юсов В.* Хотинський холокост. – Черновці, 2010 та ін.

⁸⁵ *Артёмовский Бабий Яр.* – Артёмовск, 2000; *Винокурова Ф.* Евреи в аду: лагерь-гетто в Печере (Транснестрия) // Проблемы історії Голокосту. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2016. – С.40–88; *Гельман Б.* Причина смерти – расстрел: Холокост в Севастополе. – Севастополь, 2004; *Даценко В.* За те, що євреї...: Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941–1944). – Кіровоград, 2015; *Елисаветский С.Я.* Бердичевская трагедия: Документальное повествование. – К., 1991; *Кабанчик И.* Трагедия евреев Буковины [Електронний ресурс]: <http://www.jewish.ru/history/press/2010/08/news994288077.php>; *Коваль О.Г., Коваль Г.П.* Богданівка: злочин, кара, пам'ять // Краєзнавчий альманах: Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. Промисловість. Сільське господарство. – Вип.1. – Миколаїв, 2012. – С.101–108; *Ковба Ж.* Філіп Фрідман – свідок загибелі львівських євреїв // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.176–189; *Козан Л.І.* Холокост на Житомирщині // Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини. – Дніпропетровськ, 2010. – С.323–349; *Лин В.* Криворожская трагедия. – Ч.1–3. – Кривой Рог, 2001–2002; *Ляховицкий Ю.М.* Попранная мезуза («Книга Дробицкого Яра»): Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации: 1941–1942 гг. – Вип.1. – Х., 1991; *Монастирский С.* Шоа в Ворошиловграді – невідомо сторінка історії Голокосту в Україні // Проблеми історії Голокосту. – Вип.6. – Дніпропетровськ, 2013. – С.90–101; *Наконечный В.* Холокост на Волыни: жертвы и память. – Луцк, 2003; *Радченко Ю.* Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни // Вісник Харківського

розробці наративного матеріалу з історії Голокосту займає трагедія Бабиного Яру⁸⁶. Чималу увагу дослідники звертають на формування нацистами особливого інформаційного простору та антисемітську пропаганду як знаряддя своєї політики⁸⁷. Чимало праць із цієї проблематики підготував М.Тяглий⁸⁸.

національного університету імені В.Н.Каразіна. – Вип.42. – Х., 2010. – С.134–144; *Його жс.* «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.) // Голокост та сучасність. – 2011. – №2 (10). – С.46–85; *Його жс.* «Ukrainische Hilfspolizei» и Холокост на территории генерал-бецирка Чернигов, 1941–1943 гг. // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры: Русское издание. – 2013. – №1 [Електронний ресурс]: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss19.html>; *Сугацька Н.В.* Події Голокосту на Миколаївщині під час німецької та румунської фашистської окупації // Південний архів (історичні науки). – Вип. XIX. – Херсон, 2005. – С.200–205; *Її жс.* Масове знищення єврейського населення в сільській місцевості на Півдні України у період німецької окупації (1941–1943 рр.) // Там само. – Вип. XXII. – Херсон, 2006. – С.280–284; *Її жс.* Відношення населення окупованих територій до антиєврейської політики окупантів (за матеріалами Миколаївської області) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р.: Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.162–173; *Суровцев О.* Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.130–146; *Хонигсман Я.С.* Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галичини, Західної Волині, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг.. – Л., 1998; *Штутюк М.* Знищення єврейського населення в південній частині Рейхскомісаріату «Україна» // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»: Київ, 28–30 вересня 2012 р. Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.195–215 та ін.

⁸⁶ *Евстафьева Т., Нахманович В.* Бабин Яр: человек, власть, история. – К., 2004; *Левитас И.* Праведники Бабьего Яра. – К., 2001; *Его же.* Бабин Яр: трагедия, история, память. – К., 2011; *Нахманович В.* Бабин Яр: Історія, сучасність, майбутнє (роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2011. – №6. – С.105–121 та ін.

⁸⁷ *Антонюк Н.В.* Проблеми функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової війни // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. п'ятої Всеукр. наук.-теор. конф. 27–28 листопада 1998 р. / За ред. М.М.Романюка. – Л., 1999. – С.353–358; *Гулай В.* Дегуманізація, демонізація образу єврея як домінуючий вектор маніпулятивно-пропагандистської кампанії легальних україномовних видань Галичини періоду нацистської окупації // Проблеми історії Голокосту. – Вип.7. – Дніпропетровськ, 2015. – С.16–28; *Давлетов О.* Теорія і практика антисемітської політики НСДАП на теренах Третього рейху (на прикладі гетто) // Там само. – Вип.6. – Дніпропетровськ, 2013. – С.58–68; *Долгорученко К.* Антисемітська пропаганда як умова функціонування прес-центру Генерального округу «Дніпропетровськ» (1941–1943 рр.) // Там само. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2016. – С.100–113; *Лизанчук В.В.* Газета «Станиславівське слово» (1925–1944) // 36. праць Науково-дослідного центру періодики / За ред. М.М.Романюка. – Вип. III/IV. – Л., 1996–1997. – С.418–436; *Михайлюк М.* Антисемітська пропаганда на шпальтах окупаційних видань в контексті нацистської політики геноциду щодо євреїв України (1941–1943 рр.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – №4. – С.181–187; *Погорелов А.* Деякі заходи окупаційної влади з виявлення єврейського населення Миколаївщини та антисемітської пропаганди в 1941–1942 рр. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.147–154; *Салата О.О.* Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 рр.). – Донецьк, 2010; *Смилянська Ю.В.* Отражение Холокоста в прессе оккупационного периода на территории Украины // Катастрофа еврейства под час Другої світової війни: Мат. VII наук. конф. – К., 2000. – С.300–304; *Ей же.* Історія одної редакції (газети «Українське слово» і «Новое українське слово») // Тень Холокоста: Мат. II Междунар. симпоз. «Уроки Холокоста і сучасна Росія». – Москва, 1998. – С.140–145; *Титаренко Д.М.* Висвітлення взаємовідносин України та Німеччини на сторінках окупаційної преси Донбасу (1941–1943 рр.) // Вопросы германской истории. – Донецьк, 2000. – С.43–49; *Щупак І.* Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.147–175 та ін.

⁸⁸ *Тяглий М.И.* К вопросу о нацистской антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники // Голокост і сучасність. – 2002. – №4. – С.6–7; *Его же.*

У низці студій розглядаються певні аспекти Шоа – міжнаціональні відносини, питання про євреїв-військовополонених тощо⁸⁹. Гострим і водночас політично забарвленим стала тема ставлення українських націоналістів до «єврейського питання» в роки війни, чому присвячено окремі статті⁹⁰. Серед монографій виокремимо праці директора Українського інституту національної пам'яті В.В'ятровича та В.Деревінського⁹¹. Останніми роками відзначаємо збільшення уваги вітчизняних дослідників до рятівників євреїв у роки війни – праведників народів світу⁹². Значну частину розвідок присвячено постаті митрополита Андрея (Шептицького)⁹³. Серед українських

Нацистская антисемитская пропаганда в оккупированном Крыму и её место в системе мероприятий Холокоста // Холокост: Материалы 8-й международной конференции по иудаике. – Москва, 2001. – С.55–70; *Его же*. Антисемитская пропаганда на оккупированных нацистами советских территориях: историография и методика изучения вопроса // Современные исследования Холокоста. – 2005. – №1. – С.28–42.

⁸⁹ Гулай В. Дискурс міжетнічної комунікації у дистрикті «Галичина» в період остаточного вирішення єврейського питання // Проблеми історії Голокосту. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2016. – С.89–99; *Маринченко А.* Военнопленные-евреи в контексте этнорасовой политики нацистов: реалии начального периода войны в Украине // Там само. – С.114–134 та ін.

⁹⁰ *Зайцев О.* Український націоналізм та «єврейське питання» напередодні Другої світової війни // Історична пам'ять про війну та Голокост: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.118–132 та ін.

⁹¹ *В'ятрович В.* Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Л., 2006; *Деревінський В.Ф.* Ставлення ОУН(Б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. – К., 2006 та ін.

⁹² *Абакунова А.* Мотиви людей, оказывавших помощь евреям во время Холокоста: теории западных исследователей // Евразийские исследования. – 2009. – №2 (апрель – июль). – С.137–162; *Балабан М.* Праведники народів світу на «кривавих землях»: випадок Львова // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. – Дніпропетровськ, 2015. – С.6–23; *Винокурова Ф.* Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.114–126; *Її ж.* Феномен праведників народів світу: До питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: До питання мотивацій дій та вчинків // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. – С.45–81; *Гончаренко О.* Політика нацистського геноциду і участь місцевого населення Київщини у порятунку євреїв // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Всеукр. наук. конф. (Київ, 23–24 червня 2005 р.). – К., 2005. – С.73–83; *Його ж.* До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С.128–141; *Закидальський О.* Розмежування особистого та політичного: українці, які рятували євреїв під час Голокосту // Проблеми історії Голокосту. – Вип.6. – Дніпропетровськ, 2013. – С.165–176; *Ковба Ж.* Політика, патріотизм – за чи проти людяності // Там само. – С.177–192; *Круглов А.* Участие немцев в спасении евреев в Украине в 1941–1944 гг. // Там само. – С.193–214; *Его же.* Другие немцы: Участие немцев в спасении евреев в Украине 1941–44 гг. // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. – С.144–173; *Сугацкая Н.* «Праведники народов мира» на Николаевщине // Запорожские еврейские чтения: Доклады и сообщения (14–15 апреля 2013 г.). – Запорожье, 2014. – С.36–45; *Суровцев О.* Порятунк та спротив єврейського населення Буковини в роки голокосту: Нові імена, невідомі факти та роздуми // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. – С.174–196; *Щупак І.Я.* Українці – рятівники євреїв під час Голокосту // Сторінки історії: Збірник наукових праць НТУУ «КПІ». – Вип.34. – К., 2012. – С.128–141; *Щупак І.Я., Глущенко Д.М.* Дипломати – «Праведники народів світу» // Наші люди. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 2015. – С.75–77 та ін.

⁹³ *Дземан М.* Діяльність Андрея Шептицького у роки Другої світової війни // Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль: Мат. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річчю з дня народження митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького (Тлумач, 9 серпня 2015 р.). – Івано-Франківськ, 2015. – С.38–43; *Ковба Ж.* Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.127–151; *Мариневич М.* Постать митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного

авторів набуває популярності тема дослідження історичної пам'яті про Голокост⁹⁴.

У 2000-х рр. в Україні вивчення теми Голокосту продовжилось в дисертаціях, абсолютну більшість котрих, як і згадані статті з «остаточного вирішення єврейського питання», присвячено регіональним аспектам Шоа. Так, у праці О.Гончаренка ґрунтовно проаналізовано загальні тенденції та особливості Голокосту на Київщині; Ю.Радченко досліджував геноцид євреїв у прифронтовій зоні; Н.Сугацька розглянула своєрідність Голокосту на півдні України (Одеська, Миколаївська, Херсонська обл.); О.Суровцев зацікавився регіональною історією Голокосту на Північній Буковині та Хотинщині; О.Трепкачова зробила спробу розглянути долю єврейського населення Дніпропетровщини у часи нацистської окупації; Р.Михальчук свою увагу сконцентрував на проблемі Голокосту євреїв Рівненщини⁹⁵. Зауважимо, що всі дисертації захищено за спеціальністю «історія України» та присвячені вони конкретній проблематиці. Проте до сьогоденного моменту українські фахівці на рівні дисертаційних праць майже не зверталися до спеціального дослідження джерел історії Голокосту в Україні та історіографії проблеми. Єдиним винятком стала дисертація провідного вітчизняного джерелознавця Ф.Винокурової, захищена ще в 2003 р.⁹⁶

Окремі сюжети, пов'язані з проблематикою Голокосту, є складовими дисертацій, присвячених вивченню різних аспектів нацистського окупаційного режиму в Україні та його регіональній специфіці, руху Опору тощо. Різною мірою питання Голокосту згадуються в дисертаційних працях В.Абакумової,

часу // Там само. – С.81–87; *Чайка Т.* Колаборація у «просторі смерті»: до осмислення моральної колізії митрополита Андрія Шептицького // Там само. – С.100–113; *Шупак І.* Митрополит Андрей Шептицький: особистість та символ в історії // Там само. – С.88–99; *Його ж.* Митрополит Андрей Шептицький: духовний лідер українців та рятівник євреїв // Митрополит Андрей Шептицький – філософ, вчитель, праведник: Великий українець: Мат. Всеукр. наук. конф. (Чернівці, 26 травня 2015 р.). – Чернівці, 2015. – С.61–72 та ін.

⁹⁴ *Медведовська А.* Реценція Голокосту в суспільній думці пізньорадянської доби (1950–80-ті рр.) // Проблеми історії Голокосту. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2016. – С.135–144; *Подольський А.* Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів // Голокост і сучасність. – Вип.1 (5). – К., 2009. – С.47–59; *Його ж.* Пам'ять про жертви Голокосту – як один з чинників єврейської ідентичності в Україні // Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. – К., 2014. – С.344–361; *Салата О.* Голокост в історичній пам'яті українського народу // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»: Київ, 28–30 вересня 2012 р. Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.155–161; *Суровцев О.* Особливості регіональної історичної пам'яті населення Буковини про Другу світову війну // Там само. – С.174–194 та ін.

⁹⁵ *Гончаренко О.М.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005; *Радченко Ю.Ю.* Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941–1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2012; *Сугацька Н.В.* Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Миколаїв, 2006; *Суровцев О.А.* Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006; *Трепкачева О.* Оккупационный режим и еврейское население Днепропетровщины 1941–1943 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 2010; *Михальчук Р.Ю.* Голокост на території Рівненщини під час німецької окупації (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Острог, 2014.

⁹⁶ *Винокурова Ф.А.* Фонди державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.

Ю.Левченка, О.Удовика, І.Шахрайчука⁹⁷. Аспект антисемітської нацистської пропаганди побіжно розглядали О.Маєвський і М.Михайлюк⁹⁸.

Важливо зазначити, що не всі вітчизняні дослідники вважають Голокост невід'ємною складовою національної української історії. Очевидно, цим зумовлена відсутність згадок про нацистський геноцид євреїв у дисертаціях В.Нестеренка та І.Фостія, в яких розглядається окупаційний режим та регіональні аспекти історії Другої світової війни на українських теренах⁹⁹. До сьогодні Голокост на території України ще не став предметом комплексного дослідження в рамках докторської дисертації, що могло б сприяти більшій інтеграції вітчизняної історіографії Голокосту до загальноєвропейського контексту.

Великий комплекс проблем Шоа дослідив О.Гончаренко (джерелознавчі та правові аспекти, ідеологічне обґрунтування нацистського геноциду, антисемітську пропаганду серед населення, питання участі в Голокості колабораціоністів, рятування євреїв українцями тощо)¹⁰⁰, що є доброю основою для створення великої узагальнюючої праці. Основні питання трагедії євреїв України розглянув у статті, уміщеній у колективній монографії, І.Щупак¹⁰¹.

Найбільш актуальним для сучасної української історіографії історії Голокосту є перехід від нагромадження наративного матеріалу до з'ясування найважливіших методологічних питань, комплексного осягнення цього явища, усвідомлення його уроків. Особливо цікавими та перспективними у цьому плані видаються дослідження на перетині наук – історії, політології, філософії тощо¹⁰².

⁹⁷ Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943): Дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2004; Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2015; Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005; Шахрайчук І.А. Рух опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2013.

⁹⁸ Маєвський О.О. Політичний плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016; Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.

⁹⁹ Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005; Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина в роки Другої світової війни (1939–1945): Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005.

¹⁰⁰ Гончаренко О. Взаємодія підрозділів польової жандармерії та місцевої поліції у знищенні євреїв України // Десяті Запорізькі єврейські читання. – Запоріжжя, 2006. – С.90–96; Його ж. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С.128–141; Його ж. Окупація України очима карателів, очевидців та жертв нацистів: порівняльний аналіз джерел та критика антинаукових інтерпретацій // Одиннадцатые Запорожские еврейские чтения – Запорожье, 2007. – С.163–185; Його ж. Особливості нацистської пропаганди в окупованій Україні (1941–1944 рр.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2006. – С.114–121; Його ж. Реакція української інтелігенції на Голокост: моделі ситуативної поведінки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – №1/2. – С.387–403; Його ж. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.). – К., 2011 та ін.

¹⁰¹ Щупак І. Трагедія євреїв України // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С.402–424.

¹⁰² Гірік С. Образ Голокосту в публічному дискурсі й сучасна антисемітська пропаганда (приклад України та Росії) // Проблеми історії Голокосту. – Вип.7. – Дніпропетровськ, 2015. – С.16–28; Гон М. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні

Розглядаючи історіографію Голокосту, не можна не відзначити *праці зарубіжних істориків*, перекладені українською або російською мовами та видані в нашій країні. Окрім згаданих вище¹⁰³, це дослідження ізраїльських¹⁰⁴, польських¹⁰⁵, канадських¹⁰⁶, британських¹⁰⁷, російських¹⁰⁸ авторів, присвячені рятуванню євреїв українськими праведниками народів світу. Американські фахівці розглядають питання історичної пам'яті про Голокост¹⁰⁹, аналізують багатий наративний матеріал і докладають чимало зусиль для інтеграції української та західної історіографій Голокосту¹¹⁰.

Загалом зусилля істориків свідчать про певні досягнення у вивченні різних аспектів «остаточного вирішення єврейського питання» на окупованій території України під час Другої світової війни, що має свої особливості, на які доцільно звернути увагу.

Особливості Голокосту на території України

По-перше, нацистський «новий порядок», німецька окупаційна політика на «східних територіях», зокрема в Україні, характеризувалися особливо жорстоким ставленням до місцевого слов'янського населення та планами «освоєння», «понімення» цих теренів. Відповідно до плану «Ост» передбачалося

дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. – Л., 2012. – С.95–100; *Долганов П.* Криміналізація заперечення геноцидів в Україні: політичний контекст проблеми // Проблеми історії Голокосту. – Вип.7. – Дніпропетровськ, 2015. – С.46–54; *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. – Л., 2012. – С.215–323; *Нахманович В.* Голокост як наукова і світоглядна проблема: Погляд з України // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: Історичні нариси. – Кн.2. – К., 2011. – С.802–863; *Суковатая В.* Осмысление Холокоста как источник формирования философии Другого во второй половине ХХ в. // Проблеми історії Голокосту. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2016. – С.145–160 та ін.

¹⁰³ Див. прим.43.

¹⁰⁴ Особливе методологічне значення мають праці: *Бауер Є.* Голокост у світовому та європейському контексті // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.8–30; *Вайс А.* Категорії лагерь – їх характеристика і роль в реалізації «окончатального рішення єврейського вопроса» // Там само. – Вип.6. – Дніпропетровськ, 2013. – С.7–25; *Вайс А.* Ставлення українських націоналістичних груп до євреїв протягом Другої світової війни // Там само. – С.143–153. Див. також: *Редлих Ш.* Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.85–104.

¹⁰⁵ *Вежбенец В., Потачек Е.* Форми і способи порятунку євреїв у Перемишлі поляками та українцями під час Другої світової війни // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. – Дніпропетровськ, 2015. – С.24–44.

¹⁰⁶ *Кравчук А.* Соціальне вчення та діяльність митрополита Андрія Шептицького під час німецької окупації // Там само. – С.82–143.

¹⁰⁷ *Польман-Штерн Л.* Шана Великій Людині // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.76–80.

¹⁰⁸ *Шпагин С.* Праведники: форма сопроотивлення нацизму // Там само. – Вип.6. – Дніпропетровськ, 2013. – С.215–216.

¹⁰⁹ *Мицель М.* Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. – Вип.1 (2). – К., 2007. – С.9–30.

¹¹⁰ *Лауэр В.* «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941–1944) // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.31–60; *Лауэр В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С.Коломійця, Є.Ровного. – К., 2010; Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р.Брендона, В.Лауєр. – К., 2015.

«переселення» до 65% мешканців України¹¹¹. А.Гітлер підкреслював: «Усі необхідні заходи – розстріли, виселення і т.п. ми [...] здійснюємо і можемо здійснювати»¹¹². Расистський характер нацистської ідеології визначив практику гітлерівського геноциду на окупованій території України, де українці та інші слов'яни були визначені «нижчою расою», а євреї взагалі перебували поза схемами «нового світооблаштування», підлягали повному винищенню. Кінцевою метою окупації мало стати «очищення» України від її мешканців шляхом часткового знищення, депортації та асиміляції. Отже геноцид євреїв на українських теренах відбувався на тлі постійного насильства проти неєврейського й неромського цивільного населення, що його чинили як підрозділи СС, так і вермахту¹¹³.

По-друге, «остаточне вирішення єврейського питання» на окупованій території СРСР, і в першу чергу України, було особливо жорстоким, безжальним, тотальним. Такий характер злочинів зумовлювався нацистською ідеологією, згідно з якою радянські євреї були не тільки втіленням «світового зла», але й провідниками так званої «жидо-комуни», опорою існуючого у СРСР та в радянській Україні більшовицького режиму. Нацисти декларували прагнення «спинити поступ» Радянського Союзу до «світової революції», який нібито опинився під контролем «світового єврейства». Тож тотальне знищення «радянських євреїв», «євреїв-комуністів» проголошувалося як вирішальний фактор руйнування більшовизму. Ще до нападу нацистської Німеччини на СРСР А.Гітлер неодноразово підкреслював «антиєврейський» характер майбутньої війни: «Єврейсько-більшовицька інтелігенція, що пригнічувала дотепер народ, має бути усунена»¹¹⁴. Звинувачення проти «єврейсько-більшовицького режиму» для обґрунтування війни з СРСР фюрер використав наступного дня після нападу: «Єврейсько-більшовицькі правителі з Москви підпалюють не лише Німеччину, але й усю Європу [...] Єврейсько-більшовицькі правителі в Москві невпинно намагаються поширити свій вплив на нас та інші європейські народи, не тільки за допомогою ідеології, але передусім – силою зброї»¹¹⁵.

По-третє, саме українське єврейство, яке на початок війни було найчисельнішим в Європі (до 2,8 млн осіб; більше євреїв мешкало лише у США), зазнало найбільших на континенті втрат. Унаслідок Голокосту на теренах України було знищено, за різними оцінками, від 1,5 млн до 1,9 млн євреїв. Це становить приблизно чверть від усіх загиблих євреїв Європи

¹¹¹ Див.: Замечания и предложения «Восточного министерства» по генеральному плану «Ост» [Електронний ресурс]: http://scepsis.ru/library/id_703.html

¹¹² Из протокольной записи совещания Гитлера с руководителями фашистского рейха о целях войны против Советского Союза // Государственный архив Российской Федерации. – Ф.7445. – Оп.2. – Д.162. – Л.433–443.

¹¹³ Див.: Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К., 2011. – С.59.

¹¹⁴ Цит. за: Хайнц Х. Чёрный орден СС: История охранных отрядов. – Москва, 2003 [Електронний ресурс]: http://militera.lib.ru/research/hohne_h01/index.html

¹¹⁵ Радиообращение рейхсканцлера А.Гитлера к нации по случаю объявления войны Советскому Союзу 22 июня 1941 г. [Електронний ресурс]: http://vlastitel.com.ru/hitler/hitler_1941-06-22.html

(6 млн) і близько половини євреїв – мешканців СРСР, які загинули під час Шоа. У цілому Україна втратила приблизно 70% довоєнного єврейського населення¹¹⁶.

По-четверте, знищення українських євреїв було організовано по-різному в різних регіонах розчленованої окупантами України. Окремі частини підпорядковувалися певним адміністративно-командним структурам (дистрикт Галичина, губернаторство Трансністрія, зона німецького військового командування, райхскомісаріат Україна) та державам – союзницям Німеччини (Румунія, Угорщина). Р.Брендон і В.Лауер слушно зауважують, що термін «Голокост в Україні» застосовується насамперед до територій, контрольованих вермахтом, і до райхскомісаріату Україна: «Формально Голокост у Галичині є складовою Голокосту в Польщі, Голокост у Трансністрії – складовою Голокосту в Румунії, а Голокост у Закарпатті – складовою Голокосту в Угорщині. [...] Однак у всіх цих регіонах більшість населення складалася з українців, і незалежно від характеру місцевого режиму значну частку співучасників цих злочинів, рятівників, очевидців і, звичайно, жертв становили теж українці»¹¹⁷. Слід зазначити, що більше 22% українських євреїв (близько 340 тис. осіб) вивезли до таборів смерті на території Польщі, передусім у Белжець, а також Собібор, Майданек, Аушвіц-Біркенау (Освенцим). Певна кількість євреїв з України, які змогли евакуюватись у 1941 р. до Росії (здебільшого на Північний Кавказ), загинули там від рук нацистів, котрі оволоділи цими територіями 1942 р.¹¹⁸ Водночас на окупованих теренах України гітлерівці знищували євреїв, привезених сюди з інших країн (так, уже у серпні 1941 р. в районі Кам'янця-Подільського німецькі підрозділи стратили 14 тис. угорських євреїв)¹¹⁹. Понад 70% євреїв України було розстріляно, близько 22% убили газами, приблизно 5% (здебільшого в румунській зоні окупації) загинули в гетто і таборах від голоду та хвороб¹²⁰. Зауважимо також особливість ходу війни на території Центральної та Східної України, коли під час «гальмування» наступу гітлерівських військ унаслідок опору Червоної армії єврейське населення отримувало невеликий додатковий час для евакуації та порятунку (інше питання – як воно його використало).

По-п'яте, значний вплив на форми та методи геноциду євреїв на теренах України справляли соціально-економічні, суспільно-політичні особливості регіонів, а також усталені традиції етнонаціональних відносин. Історичні умови формування місцевих соціально-економічних та етнокультурних комплексів зумовили відмінності життя єврейських громад Центральної, Північної, Східної та Південної України, які понад двадцять років існували в радянській системі координат, а також Західної України, Закарпаття, Північної Буковини, що в довоєнні часи перебували під владою, відповідно, Польщі, Угорщини

¹¹⁶ Див.: Нацистський «новий порядок» в Україні в 1941–1944 рр. Голокост [Електронний ресурс]: <http://histua.com/istoriya-ukraini/novitnij-chas/nacistskij-novij-poryadok-golokost>

¹¹⁷ Шоа в Україні... – С.13.

¹¹⁸ Див.: Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. – Х., 2001. – С.5–6.

¹¹⁹ Див.: Арад И. Холокост: Катастрофа европейского еврейства (1933–1945). – Иерусалим, 1990. – С.79.

¹²⁰ Див.: Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. – С.6.

та Румунії. На міжнаціональні відносини в різних регіонах України визначальний вплив справила державна національна політика СРСР, Польщі, Угорщини, Румунії, характер і форми релігійного життя, український національно-визвольний, а на західноукраїнських землях – і польський національний рухи¹²¹.

Нацистській окупаційній політиці взагалі та, об'єктивно, нацистському геноциду євреїв протидіяв різний за масштабами та формами рух опору окупантам, що мав свою специфіку на українських теренах. Зокрема партизанські та диверсійні підрозділи, сформовані радянським керівництвом на початку війни (серед бійців було чимало євреїв), гітлерівці винищили практично повністю. Можливості євреїв брати участь у партизанському русі на окупованій території в подальшому були обмеженими та визначалися рамками радянського командування – для підпорядкованих йому загонів, чи націоналістичного керівництва – для формувань УПА тощо.

Із цими особливостями Шоа на теренах України пов'язується й *періодизація українського Голокосту*, яка визначається етапами функціонування нацистської «машини знищення», коли «поряд з етапами максимального розгулу масових убивств траплялися періоди відносного затишшя, зумовленого впливом різних чинників»¹²². Знищення єврейського населення України розпочалося фактично невдовзі після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР у червні 1941 р. Більшу частину українського єврейства було винищено вже до кінця 1942 р.¹²³

Перший етап: 22 червня – перша половина серпня 1941 р. Упродовж нього гітлерівці на окупованій території України знищували передусім євреїв-чоловіків, представників єврейської інтелігенції, які могли становити потенційну загрозу нацистському геноциду. Саме у цей період:

- відбулася хвиля спровокованих нацистами єврейських погромів у Львові та інших містах і містечках Західної України, під час яких було знищено 25–30 тис. місцевих євреїв (кінець червня – початок липня 1941 р.);

- паралельно з окупацією Північної Буковини на території цього краю румунська влада розпочала концентрацію єврейського населення, що стало початком депортації за Дністер (липень 1941 р.)¹²⁴;

- 31 липня 1941 р. наказом Г.Герінга начальника Головного управління імперської безпеки Р.Гайдріха було призначено відповідальним за «остаточне вирішення єврейського питання»¹²⁵.

¹²¹ Див.: Гон М.М. Із кривдою на самоті: Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). – Рівне, 2005. – С.170–181; Його ж. Особливості між-етнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. – Рівне, 2006. – С.358–368.

¹²² Див.: Арад І. Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945). – Днепропетровск; Москва, 2007. – С.7.

¹²³ Хронологію подій Шоа на території України укладено за: Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. – Днепропетровск; Запорожье, 2004.

¹²⁴ Див.: Суровцев О. Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.132.

¹²⁵ Див.: Письменное полномочие Геринга Гейдриху от 31 июля 1941 г. [Електронний ресурс]: <http://www.ghwk.de/russisch/russ-goering.htm>

Другий етап: друга половина серпня 1941 – осінь 1944 рр. Винищення єврейського населення на теренах України набуло особливих масштабів. Із кінця серпня 1941 р. нацистські розстрільні команди перейшли від селективних страт євреїв-чоловіків до масових убивств єврейського населення, включаючи жінок, дітей та літніх людей, у результаті чого деякі міста та райони було оголошено «юденфрай» – вільними від євреїв¹²⁶. Найбільше число жертв припало на серпень – жовтень 1941 р. (у вересні нацисти знищили близько 143 тис., у жовтні – 120 тис.), серпень (175 тис.) і вересень (120 тис.) 1942 р.¹²⁷ На кінець 1942 р. нацисти фактично реалізували «остаточне вирішення єврейського питання» на українських теренах (у зоні військового командування та в райхскомісаріаті Україна). На цей час припадають:

- масштабний розстріл євреїв у Бабиному Яру в Києві (29–30 вересня 1941 р.; згодом свої «бабини яри» з'являться майже в кожному українському місті та містечку, окупованому гітлерівцями);

- масові страти румунами євреїв Чернівецької, Вінницької та Одеської областей (вересень – листопад 1941 р.)¹²⁸;

- будівництво «фабрики смерті» в Белжці, що на території Польщі, де знищять 600 тис. євреїв, значна частина з них – вихідці із західноукраїнських земель (грудень 1941 р.);

- мобілізація до угорської «трудової армії» 20 тис. єврейських юнаків (упродовж 1941 р.), велика частина з них загинула¹²⁹;

- винищення 70 тис. євреїв Трансністрії (Доманівка, Богданівка та ін.; грудень 1941 – лютий 1942 рр.)¹³⁰;

- масові погроми у Львові, депортація місцевих євреїв до центрів знищення (серпень 1942 р.), ліквідація більшої частини єврейства Західної України¹³¹.

Окремо можна виділити *події кінця 1942 – 1944 рр.*, коли знищувалися групи євреїв у гетто і таборах Галичини, Закарпаття, деяких інших регіонів Західної й Південної України. Серед трагедій, що відбулися в той час:

- грудень 1942 – червень 1943 рр. – винищення євреїв, котрі перебували в гетто Східної Галичини (1–23 червня 1943 р. проведено останню «акцію» з ліквідації львівських євреїв);

- квітень 1944 р. – інтернування ще живих євреїв Закарпаття в гетто й таборах примусової праці, де вони масово гинули від голоду, холоду та хвороб;

¹²⁶ Див.: Браунинг К.Р. По поводу моей книги «Истоки окончательного решения»: замечания об «окончательном решении», его предпосылках и важнейших последствиях [Електронний ресурс]: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/browning.pdf

¹²⁷ Див.: Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. – С.6.

¹²⁸ Див.: Назария С. Холокост: Страницы истории (на территории Молдовы и прилегающих областях Украины в годы фашистской оккупации, 1941–1944 гг.). – Кишинёв, 2005. – С.143–206.

¹²⁹ Див.: Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпаття в 1933–1945 гг. – Л., 1998. – С.217.

¹³⁰ Див.: The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories / Ed. by J.Rubinstein, I.Altman. – Bloomington, 2010. – P.53.

¹³¹ Ibid.

– кінець травня 1944 р. – депортація решти закарпатських євреїв до центру знищення Аушвіц-Біркенау (Освенцим)¹³².

На кінець цього періоду під час відступу гітлерівських військ нацисти знищили євреїв, які ще залишалися в гетто й таборах примусової праці. Згодом відбулося звільнення та порятунок від смерті десятків тисяч євреїв Трансністрії¹³³.

¹³² Див.: Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины... – С.217.

¹³³ Див.: Назария С. Холокост: Страницы истории... – С.273.

The article describes the nature of the Holocaust as a universal and unprecedented phenomenon, its place in the Ukrainian historiography from the World War II to the present day; the actual problems of scientific study of the Holocaust in modern Ukraine are stated. Analysis of the Holocaust features in the occupied territories of Ukraine and its periodization is provided. The progress of “final solution of the Jewish question” on the territory of Ukraine and its tragic symbol Babyn Yar is presented. Separately the attitude of the local population to the extermination of Jews – bystanders, collaboration in Nazi crimes and resistance to the Nazi genocide, rescue of Jews – is examined. Particular attention was paid to the Ukrainian Righteous among the Nations. Also characteristic of the basic forms of Jewish resistance to the Holocaust is provided. Article also deals with Holocaust education in Ukraine. The questions of repentance in Ukrainian society and comprehension of the Holocaust are raised.

Keywords: Holocaust, Shoah, genocide, “final solution of the Jewish question”, Babyn Yar, Righteous Among the Nations, Jewish Holocaust resistance, the policy of memory.

(Закінчення див. у наступному числі)

